

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет іноземної філології
Кафедра англійської мови

Дипломна робота
магістра

з теми **«ХУДОЖНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ БІБЛІЙНОГО СЮЖЕТУ
ПРО ЙОВА У ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи Ang1 M19
спеціальності 014 Середня освіта
(Мова і література (англійська))
Парик Мар'яна Сергіївна

Керівник **Голубішко Ірина Юріївна**,
кандидат філологічних наук, доцент

Рецензент **Добринчук Ольга
Олександрвна**,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри німецької мови

Кам'янець-Подільський – 2020 рік

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Історія Йови в контексті концепції традиційних сюжетів і образів.....	7
Висновки до розділу 1.....	24
Розділ 2. "Книга Йова" і проблеми теодеції в літературі кінця XVIII – XIX ст.....	26
2.1. "Поема про загибель Лісабона" Вольтера і дискусія про Божий Промисел.....	26
2.2. Мотиви книги Йова в трагедії Й.В. Гете "Фауст".....	32
2.3. Елементи біблійної історії Йова в романі Ф.М. Достоевського "Брати Карамазови".....	38
Висновки до розділу 2.....	42
Розділ 3. Переосмислення сюжету про Йову у новітній зарубіжній літературі.....	44
3.1. Філософсько-релігійний код Йова в романі Ф. Кафки "Процес".....	44
3.2. "Йов" Й. Рота як роман-притча.....	50
3.3. Мотиви книги Йова в романі Н. Казандзакіса "Остання спокуса".....	60
3.4. "Суперечка з Богом" у романі Ж. Саррамаго "Євангеліє від Христа".....	65
3.5. Сюжет зустрічі людини з Богом у романі П. Янга "Хижа".....	72
Висновки до розділу 3.....	79
Висновки.....	80
Список використаних джерел.....	84

ВСТУП

Упродовж багатьох століть Книга книг – Святе Письмо – була не тільки джерелом натхнення для поетів, письменників і митців різних народів, а й запозичувала їм конкретні образи, мотиви, сюжети, які набули якості «вічних» і загальнолюдських.

У чому сенс людських страждань і як вони співвідносяться з любов'ю Бога до людини? Сюжет однієї з найстаріших книг Старого Завіту – Книги Йова – чи не вперше в історії людства порушує це питання, а її герої гарячково шукають відповідь на нього.

Життя людське є химерним, часто незрозумілим чергуванням, а іноді й переплетінням радості і страждання, щастя і горя, які змушують людину замислюватися про причини її страждань та спосіб їх подолання. Тому біблійна «Книга Йова», у якій розповідається про праведника та страждання, які йому послав Бог для випробовування його віри, а також про шлях їх подолання – це вічна книга, яка завжди лишатиметься актуальною.

Без перебільшення можна сказати, що біблійна «Книга Йова» є однією з найбільш популярних книг у країнах іудейської і християнської культури, а отже аналізу цієї книги присвячено величезну кількість досліджень: теологічних, релігієзнавчих, філософських, культурологічних, мистецтвознавчих, філологічних і лінгвістичних.

Водночас основна увага у таких дослідженнях переважно приділяється двом проблемам: проблемі випробувань і проблемі теодицеї, що виникає на тлі першої проблеми у зв'язку з постановкою питання: «Якщо у світі так багато страждань, зла і несправедливості, то чи існує Бог, і, якщо існує, то чи благий і справедливий Він?».

Однак, на нашу думку, головна ідея «Книги Йова» полягає не у проблемі справедливості Бога, а в проблемі шляху духовного народження людини. На це звертає увагу С.С. Аверінцев у своїй статті «Йов», кажучи, що Елігу переводить «проблему на інший рівень: страждання посилається Богом

не як кара, а як спосіб духовного пробудження [1, с. 17]. Однак, на жаль, досліджень у цьому напрямку майже немає. «Книга Йова», хоча й входить до християнської Біблії, але спочатку це була одна з книг, причому найдавніших, які входять у Священну Книгу іудаїзму – Танах.

Якщо у християнстві головною ідеєю є любов-агапе до всіх людей і, перш за все, до Бога, то в іудаїзмі головне – це законслухняність і богобоязливість, послух Закону, що був даний богом Яхве. Якщо людина боїться Бога, то виконує кожну букву Закону, що був даний Богом, і тоді вона вважається праведною. У цьому контексті стає зрозумілим, чому «Книга Йова», яка зображує життя праведника, що живе перед очима Бога, починається словами: «Був чоловік у країні Уц, на ім'я Йов. І був чоловік цей невинний та праведний, і він Бога боявся, а від злого втікав» (Йов 1:1).

Йов був багатю, заможною людиною, у нього було 7 синів і 3 дочки. Слід особливо відзначити, що в Священних Книгах кожне слово, кожна цифра є якимось символом [34]. Наприклад, 3 – це сакральне число, що виражає ідею досконалості, закономірної і гармонійної стабільності [39]. Це тріада. Дуже цікавим є зміст тріади. Це єдине, яке роздвоївшись, сходиться. Роздвоєння – це дихотомія, теза і антитеза, які сходяться, з'єднуються в синтезі, утворюючи трикутник. Саме тріадичне бачення і відчуття, переживання світу, коли трикутник спрямований вгору, до Бога є істинно людським.

Тема трансформації і адаптації священного тексту, пов'язаного з історією життя праведника Йова в сучасному літературознавстві системно і багатовекторно недостатньо вивчена, в тому числі проблема теодеції і її місця в новітній зарубіжній літературі. Саме це і робить нашу магістерську роботу **актуальною**.

Мета магістерської роботи полягає у виявленні і ґрунтовному дослідженні особливостей проблематики, переосмислення сюжету про "Йова" у новітній літературі.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких конкретних завдань:

- з'ясувати історію Йови в контексті концепції традиційних сюжетів і образів;
- проаналізувати проблему теодеції в літературі;
- провести детальний аналіз творів, які дотичні та наповнені праобразом Йови;
- проаналізувати твори кінця 1910-х років та першого десятиріччя 2007-х років та виявити суміжність до "Книги Йова";
- розглянути теологію мученика.

Об'єкт дослідження – частина Святого Письма "Книга Йова", твори Вольтера, Гете, Достоевського, Кафки, Рота, Казандзакіса, Сарамаго, Янга.

Предмет дослідження – художня трансформація біблійного сюжету про Йова у зарубіжній літературі Нового і Новітнього часу.

У ході роботи використовувались такі аналітичні **методи**: філологічний (спрямований на вивчення тексту, його коментування та аналіз), культурно-історичний (покликаний виявити особливості розвитку літературного процесу, соціальні та історичні події, які вплинули на зміни в літературі), елементи компаративного аналізу (полягають у розгляді подібностей і відмінностей розкриття самовизначення жінки в романах письменниці і на міжвидовому рівні – порівняння роману і екранізацій).

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для підготовки до практичних і семінарських занять на тему функціонування традиційних сюжетів і образів, інтертекстуальності. Результати дослідження можуть використовуватись у факультативних курсах з порівняльного літературознавства у вищих навчальних закладах.

Апробація. Основні положення роботи обговорювались на засіданні кафедри германських мов і зарубіжної літератури КПНУ імені Івана Огієнка,

були апробовані на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2019-2020 навчальному році.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (62 позиції). Її структура підпорядкована меті і характеру поставлених завдань і покликана сприяти розкриттю художньої трансформації біблійного сюжету про Йова у літературних творах різних напрямів.

Обсяг роботи – 88 сторінок, в тому числі 83 сторінок основного тексту.

ВИСНОВКИ

Цілі дослідження, які на початку були нами поставлені, були досягненні. Якщо говорити про загальне дослідження книги, наприклад, питання авторства, то тут ми лишили це питання відкритим, незважаючи на те, що певні теорії відпали, все ж до чогось абсолютно конкретного нам дійти не вдалось, отже. зупинились на авторстві Мойсея, або Соломона.

Метою даної роботи було дослідити та з'ясувати історію Йови в контексті концепції традиційних сюжетів і образів.

У Книзі Йова розповідається, як в результаті пошуків і випробувань людина змогла побачити, через призму Божого об'явлення, себе справжнього і зрозуміла, що бути справді істинним, значить бути в Бозі, під Його авторитетом і суверенністю. Люди нині намагаються бути високоморальними по мірі їх можливостей, та справді рано чи пізно розуміють, що то лише спроби, а не досягнення цілі.

Осмислення теми страждання в сучасному суспільстві не є випадковим, це його актуальність, незмінність, це його тягар і його відповідальність. І в той самий час – можливість очищення, взаємопорозуміння, взаємопрощення, росту над своїм тілесним его.

Ні Шопенгауер, ні Гартман, ніяка інша філософія печалі і скорботи людської, ні твори художньої світової літератури не дають настільки ясної глибини пізнання страждань, як книга Йова. Поряд з пізнанням страждань стоїть в цій книзі пізнання людського уславлення Бога, і поза цим неможливо проникнути в перше. Ось від чого в світі так багато людей, що не розуміють страждання та не по справжньому переживають людську скорботу.

Одним з центральних понять нашої роботи є теодицея. Теодицея розуміється нами як виправдання Бога щодо зла на землі, яке він дозволяє. Поняття розроблялося ще античними філософами, але сам термін почав використовувати Лейбніц у 1710 році. Аналізуючи проблему теодицеї, ми спиралися і на розуміння поняття в суто релігійному аспекті Антоном

Хаутепеном, суть якого в тому, щоб не висловлювати на адресу Бога необґрунтованих звинувачень, не перекладати на нього нашу особисту відповідальність. В результаті ми дійшли висновку, що саме людина частіше всього є винною в усіх печалях її буття. Отже, немає сенсу звинувачувати Бога у тих помилках, які допустили саме ми. Книга Йова сама може сприйматися як теодицея.

Було проведено детальний аналіз творів, які дотичні та наповнені праобразом Йови. Нам вдалося знайти у кожному творі героя, котрий був схожий на цей персонаж.

У третьому розділі були проаналізовані літературні твори кінця 1910-х років та першого десятиріччя 2000 – х років. В результаті вдалося виявити суміжність до "Книги Йова". Усі письменники по-різному переосмислюють образ Йова, шлях героїв до Бога.

Роман Ф. Кафки «Процес» перегукується з «Книгою Йова» на рівні пояснення причин нещастя героя. В романі Йозеф К. звинувачується у бездіяльності, якою і пояснюються його негаразди. Священик розповідає йому притчу, яка дає Йозефу К. зрозуміти, наскільки безцільно і марно він пропалював своє життя. Не було нічого духовного, нічого цінного і значущого в його житті, він не бачив в людях нічого хорошого, не бачив він цього і в собі. Йозеф К. сам себе покарав. Йов був щасливий зі своєю сім'єю, цінував все, що мав, і дякував за це Бога, як не жахливо було втратити все, що є. Він повертається до Бога після звинувачень. Героєві Кафки не було чого втрачати, і це тільки загострювало його нещастя.

Герой роману Й. Рота «Йов» Мендель вірить у дива – великі і маленькі. Для нього те, що відбувається, є цілком незрозумілим, тим, чого він не очікував. Існує думка, і ми її поділяємо, що роман не виражає повернення автора до віри в Бога, швидше зневіру у можливості людини змінити долю своїми силами. Звідси ідея дива у подоланні зла. Саме через цю ідею обидві історії – про Йова і про Менделя – мають щасливий кінець.

Слід наголосити на специфіці ракурсу, обраного письменником Нікосом Казандзакісом у романі «Остання спокуса Христа» для наближення до самого об'єкта: людина шукає Бога, справедливості, допомоги від нього, але не розуміє, що втіленням божественного є вона сама. Інколи роман сприймається як ганебне втілення католицької церкви, що викликає її спротив. Роман внесено до списку заборонених Ватиканом саме через те, яким цілком земним, носієм як позитивних, так і негативних рис, чоловіком зображений Христос.

Для простих смертних у християнському дискурсі можна говорити про принцип батога і пряника, про злочин і кару, яка чекає на злочинця. У Ж. Сарамого в романі «Євангеліє від Христа» стан тогочасних віруючих вимальовується як тотальний страх вчинити гріх або успадкувати чужу провину. Тобто людина апріорі винна, без суду і слідства. Вона народжується з гріхом, який росте у ній. І не конче навіть щось робити, щоби його витягнути на яв, – можна картати себе навіть за бездіяльність.

В. Янг, автор «Хижі», витлумачує природу зла як результат нетривких взаємин людини з Богом, як відхилення людини від Бога. Провівши читача через тенета переживання й смутку, сумнівів й відкриттів, В.П. Янг залишається вірним своїй ідеї, що лише людина з глибинним досвідом Богоспілкування здатна досягнути телеологію світу й силу Божої Любові, котра не має стосунку до Зла та покарання.

Отже, можна спостерігати різні підходи письменників до втілення мотивів «Книги Йова» у своїх романах.

На прикінці екзегетичного дослідження, нам вдалось розглянути зв'язок книги Йова з Писанням в цілому. Можливо не так багато місць з тексту було приведено для прикладу, але і цього вистачило, щоб погодитись з тим, що Книга Йова на багатьох авторів Священного Писання справила досить великий вплив.

Аналізуючи літературні твори різних епох ми відкрили людську природу, яка не спроможна користись Божому суверенітету, яка бере на себе

більше, ніж може знести, яка піднімає свою значимість багато вище ніж здатна підняти, природа якої скоріше збунтується, ніж схилиться. Це ми бачили в житті Йова і це бачимо нині, як в собі, так і в оточуючих нас.

Бо без Бога, людська моральність – це прокляття, яке віддаляє її від істинного, мучить її, і ніколи не приносить абсолютного задоволення. Бо тримаючись за те, що приносить самодостатність, людина вводить себе в страх, втратити це, що по факту знищить її. Тому то наш Бог, свідомо вводить нас, часом в те горнило, яке відбирає в нас все і вчить бути щасливими без того, що ніби робило нас щасливими. Тож, маючи Бога ти усвідомлюєш, що це все, що тобі потрібно.

Йов зрозумів це, прийняв і змінився. Ми переконані в тому, що кожен з нас, може побачити себе в Йовові, особливо тоді, коли так потрібна, негайна відповідь Бога. І ми в цей час докладаємо чимало віри, в те, що Святий бачить все і абсолютно контролює

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С.С. Иов. *София-Логос. Словарь*. Київ : Дух і літера, 2006. С. 221–224.
2. Багдасарьян Н.Г., Литвинцева А.В. Культура и цивилизация. *Культурология: учебник для студентов технических вузов*. Москва : Высшая школа, 2006. С. 210–226.
3. Бахтин М. Проблемы поэтики Ф. Достоевского. Москва : Сов. писатель, 1963. 363 с.
4. Бердяев Н.А. Опыт парадоксальной этики / Н. Бердяев. О назначении человека. Москва : Республика, 1993. С. 19–252.
5. Бердяев Н.А. Смысл истории / Н. Бердяев. Новое средневековье. Сост. и ком. В. В. Сапова. Москва : Канон, 2002. С. 5–218.
6. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика Божественного и человеческого / Н. Бердяев. О назначении человека. Москва : Республика, 1993. С. 253–357.
7. Бичко А.К. Микола Бердяєв про шляхи гуманізації. Київ : Освіта України, 2014. 175 с.
8. Біблія або Книги Святого Письма Старого та Нового Заповіту. Переклад Рафаїла Турконяка. Київ : Східноєвроп. гуманітар. місія, 2018. 1063 с.
9. Богданович И.Ф. Поэма на разрушение Лиссабона / И.Ф. Богданович. Стихотворения и поэмы. Ленинград : Советский писатель, 1957. С. 207—212.
10. Брод М. О Франце Кафке. Франц Кафка: Биография. Отчаяние и спасение в творчестве Франца Кафки. Вера и учение Франца Кафки. (Кафка и Толстой). Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 505 с.
11. Вольтер Ф. Назидательные проповеди / Ф. Вольтер. Философские сочинения. Москва : Наука, 1988. С. 374–401.
12. Вольтер Ф. Поэма о гибели Лиссабона / Ф. Вольтер. Философские сочинения. Москва : Наука, 1988. С. 719–723.
13. Вольтер Ф. Философские сочинения; Вид-во:, Москва : Наука, 1988. 752 с. (Сер. Памятники философской мысли)

14. Герасимова С.В. «Фауст» Гете в библейском контексте. *Вестник МГУП*. Сентябрь 2009 г. Москва : Издательство МГУП, 2009. С. 78–85.
15. Гете Й.В. Фауст. Пер. з нім. М. Лукаша; передмова й примітки Б. Шалагінова. Харків : Фоліо, 2003. 400 с
16. Гуревич Л. В поисках утраченной империи. Писатель Йозеф Рот. URL: <https://www.chayka.org/node/10693> (дата звернення: 15.08.2020)
17. Давыдова М. В. Проблема теодицеи в книге Иова и культуре нового времени: библейский, философский и литературный контекст дис. ... канд. культурологии: спец.: 24.00.01. «Теория и история культуры». Москва, 2007. 254 с.
18. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы: Роман: в 4 частях с эпилогом. Кишинёв : Картя Молдавеняскэ, 1972. Т. 1. 360 с.
19. Заманская В. В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на границах столетий: учебное пособие. Москва : Флинта: Наука, 2002. 304с.
20. Зверев А. Я знаю, ход веков подобен притче... *Иностранная литература*. 1998. № 5. С. 235–241.
21. Иванов В. Ф. Достоевський і роман-трагедія: монографія.– Київ : Наука, 2006. 89 с.
22. Ионова С.В. Вторичный текст в концепции текстуальности и интертекстуальности. *Филологические науки*, 2006. № 4. С. 87-95
23. Касавин И.Т. Изобретение веры. Авраам и Иов. *Вопросы философии*. 1999. № 2. С. 154–166.
24. Кафка Ф. Америка. Процесс. Из дневников. Москва : Политиздат, 1991. 606 с
25. Кафка Ф. Процесс: роман. Письмо отцу. Письма Максиму Броду. Из писем Фелице: Собрание сочинений. Пер с нем. Сост. Е. Кацевой. Санкт-Петербург : Симпозиум, 1999. 560 с
26. Казадзакис Н. Последнее искушение Христа. Пер. с англ. М. Ланин. Санкт-Петербург : Весь, 2003. 400 с

27. Книга Йова. Київ : В. Карпенко, 2005. 126 с.
28. Курабцев В. Л. Философия Льва Шестова в контексте европейской религиозно-философской традиции: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03 «История философии». Москва, 2006. 300 с.
29. Легенда о докторе Фаусте / Под ред. В.М. Жирмунского. 2-е изд., испр. Москва : Наука, 1978. 424 с.
30. Лейбниц Г. В. Избранные философские сочинения. Москва : Типолитография товарищества «Кушнерев и Компания», 1908. 364 с.
31. Лейбниц Г. Теодицея. Рассуждение о благости божией, свободе человеческой и начале зла. «Вера и разум». [Харьков], 1887–1892 (а 1888, № 3; б1889, № 1; в1889, № 2; г 1889, № 8).
32. Льюис К. Просто христианство. Чикаго: SGP, 1990. 217 с.
33. Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: в 7 т. Т. 6: На пороге Нового Завета: От эпохи Александра Македонского до проповеди Иоанна Крестителя. Москва : Слово, 1993. 622 с.
34. Мень А. Символы Библейские / А.Мень. Библиологические словарь. Москва : Фонд имени Александра Меня, 2002. Т.1. URL: http://yakov.works/spravki/4_faith_ukaz/19_s_vera/simvol.html (дата звернення 10.07.2020)
35. Мережинская А. Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Русская проза 80–90-х годов XX века: монография. Киев: ИПЦ “Киевский университет”, 2001. 433с.
36. Монолатій Т. Інтертекстуальна основа роману Йозефа Рота «Йов» / [w:] Studia Ingardeniana, Tom 1: In 249 Volume VIII, 2014 interpretacja tekstu literackiego Red. I. Nabytowycz, T. Hundorowa, M. Ołdakowska тKufłowa (TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych, Vol. IV), Lublin: Oddział PAN w Lublinie 2009, s. 151–160
37. Мусхелишвили Н.Л., Шрейдер Ю.А. Иов-ситуация Иозефа К. *Вопросы философии*. 1993. № 7. С. 172–176.

38. Ніфангер Д. «Йов» і герої. Роман Йозефа Рота і тогочасна мода на біографії / Факт як експеримент // Механізми функціоналізації дійсності у творах Йозефа Рота. Упорядник Т. Гаврилів. Львів : ВНТЛ–Класика, 2007. С. 76–90.
39. Нумерология библейская. Сайт «Азбука веры». 2019. URL:<https://azbyka.ru/numerologiya-biblejskaya> (дата звернення 9.12.2019)
40. Опарин А. А. Кривые зеркала: Археологическое исследование книги Иова. Харьков : Факт, 2006. 176 с.
41. Полемика Г. Лейбница и С. Кларка по вопросам философии и естествознания (1715–1716 гг.) / Подгот. В. И. Свидерским и Г. Кребером. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1960. 136 с.
42. Пронин В. Похороны эпохи / Йозеф Рот.Иов. Роман. Марш Радецкого. Москва : Терра – книжный клуб, 2001. С. 3–10.
43. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: в 10 т. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1957. Т. 4. 836 с.
44. Риц Е. Чудеса малые и большие. URL: <http://booknik.ru/today/fiction/chudesa-malye-i-bolshie/> (дата звернення: 15.08.2020)
45. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Пер. о. І. Хоменка. Львів : Видавництво отців василіян «Місіонер», 2007. С. 622–654.
46. Синило Г. В. Древние литературы Ближнего Востока и мир ТаНаХа (Ветхого Завета): учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов. Минск : Экономпресс, 1998. 471 с.
47. Смирнова Є. Філософія мистецтва у Достоевського / Є. Смирнова. Питання літератури . Київ : Наука, 2004. С. 218–222.
48. Улюра Г. 365. Книжка на кожен день, щоб справляти враження культурної людини. Київ : ArtHuss, 2018. 480 с.
49. Шалагінов Б.Ф. Достоевський. Життя. Творчість. Філософія. Київ : Вежа, 2002. 210 с.

50. Шеллинг Ф. Философское исследование о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах / Философские исследования: в 2 т. Пер. с нем. Москва : Мысль, 1989. Т. 2. 636 с.
51. Шестов Л.И. На весах Иова (Странствования по душам). Париж : Современные записки, 1929. 376 с.
52. Янг В.П. Хижа. Київ : Книгоноша, 2015. 288 с
53. Ясперс К. Истоки истории и её цель / К. Ясперс. Смысл и назначение истории; пер. с нем. 2-е изд. Москва : Республика, 1994. С. 28-286. (Мыслители XX в.)
54. Ясперс К. Философская вера / К. Ясперс. Смысл и назначение истории; пер. с нем. 2-е изд. Москва : Республика, 1994. С. 420–508. (Мыслители XX в.)
55. Blumenberg H., Arbeit am Mythos, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, 698 S.
56. Die philosophischen Schriften von G. W. Leibniz. Hrsg. von C. I. Gerhardt, vol. I–VII. Berlin, 1875–1890.
57. Georg Langenhorst: Ijob Vorbild in Demut und Rebellion. In: Heinrich Schmidinger (Hg.): Die Bibel in der deutschsprachigen Literatur des 20. Jahrhunderts. Bd. 2: Personen und Figuren. Mainz 1999, S. 259-280.
58. Great Men and Famous Women; Лисабон: J.P. Le Bas, Praça da Patriarcal depois do terramoto de 1755. Foto: Museu da Cidade Lisboa.
59. Marcuse L., Die Philosophie des Glücks von Hiob bis Freud, Zürich: Europa Verlag 1949, 351 S.
60. Marques J. O. A. The Paths of Providence: Voltaire and Rousseau on the Lisbon earthquake Cuadernos de Historia e Filosofia da Ciencia. Campinas (Brasil). Serie 3, v. 15, n. 1, jan-jun. 2005.
61. Nürnberger H., Joseph Roth: in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Rowohlts Monographien, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1982, 149 S.
62. Roth Joseph, Hiob. Roman eines einfachen Mannes, [in:] Idem, Die Rebellion. Frühe Romane, Berlin und Weimar: AufbauVerlag 1984, s. 551–702.